

Dorđe Stojanović
Fakultet za evropske pravno-političke studije
Novi Sad

SOCIJALNI KAPITAL I CIVILNO DRUŠTVO: KONCEPT GRAĐANINA-LIDERA

SOCIAL CAPITAL AND CIVIL SOCIETY: THE CONCEPT OF CITIZEN-LEADER

ABSTRACT: This paper analyzes the concept of citizen-leader as a possible answer to the process of weakening of civil society, which directly affects the democratic potential of the western world as well as non-Western world (especially Eastern European transition countries). In that sense, the first part of the article supports the idea of a social capital-civil society-liberal democracy continuum, where the presence of social capital allows civil society, which is a one of preconditions of liberal democracy. Ergo, one of the key component of „strengthening“ of civil society is to increase the amount of social capital. The second part of the paper, deals with the relationship between the idea of citizen-leader and the more general theories of leadership and political leadership, its central conceptual locus is defined as engagement oriented towards maintaining or increasing the welfare of the local civic community (local causes-universal effects). The paper concludes with the argument that the concept of citizen-leaders through encouraging of civic authenticity, mobilization, cooperation, responsibility and voluntary participation may have a central role in the process of strengthening civil society composed of self-initiative citizen-leaders.

Key words: citizen-leader, civil society, social capital, political leadership.

APSTRAKT: Ovaj rad analizira koncept građanina-lidera kao mogući odgovor na proces slabljenja civilnog društva, koji direktno utiče na demokratske potencijale kako zapadnog tako i nezapadnog sveta (posebno istočnoevropskih tranzicionih država). U tom smislu, prvi deo članka podržava ideju kontinuum socijalni kapital – civilno društvo – liberalna demokratija, gde prisustvo socijalnog kapitala omogućava civilno društvo, koje je jedan od preduslova liberalne demokratije. Ergo, jedna od ključnih komponenti „ojačavanja“ civilnog društva jeste povećanje iznosa socijalnog kapitala. Drugi deo rada, se bavi odnosom ideje građanina lidera i opštijih teorija liderstva i političkog liderstva, njen centralni konceptualni lokus je određen kao angažman usmeren na očuvanje ili povećanje dobrobiti lokalne građanske zajednice (lokalni uzroci-univerzalni efekti). Rad se zaključuje sa argumentom da koncept građanina-lidera preko podsticanja građanske autentičnosti, mobilizacije, kooperativnosti, odgovornosti i dobrovoljne participacije može imati centralnu ulogu u procesu jačanja civilnog društva komponovanog od samoinicijativnih građana-lidera.

Ključne riječi: građanin-lider, civilno društvo, socijalni kapital, političko liderstvo.

Uvod

Sa jedne strane, za teoriju socijalnog kapitala se može reći da, u zadnjih trideset godina, predstavlja jedan od najatraktivnijih socioloških koncepata, koji je na ovaj ili onaj način inkorporiran u različite društvene nauke i često eksploatisan u javnom diskursu. Zato što pokušava stići do univerzalnog rešenja za

supstancijalni problem svih društvenih nauka, u smislu odgovora na pitanje šta određeno društvo čini homogenim i usmerava pojedince ka delovanju zarad kolektivnih ciljeva, njegova popularnost, zapravo, i ne iznenađuje. Ovaj rad će, u svome prvom delu, biti usredsređen na relaciju socijalnog kapitala prema civilnom društvu i demokratiji. Između ostalog, socijalni kapital, čije noseće komponente predstavljaju: poverenje, norme i odnosi unutar društvenih mreža, može pozitivno uticati na demokratiju tako što će povećati stepen političke participacije, forsirati kolektivno delovanje, olakšati prikupljanje političkih informacija i intenzifikovati norme povezane sa građanskim dužnostima. Pretpostavka je da gustina mreže građanskih asocijacija direktno produkuje poverenje i saradnju među građanima, što, preko multiplikovanja građanskog angažmana, rezultuje društvenom integracijom, javnom osvešćenošću i delovanjem, te demokratskom stabilnošću. Za razliku od građanske kulture, koja u prvi plan ističe građanska uverenja i institucije, teorija socijalnog kapitala potencira odnose između građana. Najšire postavljeno, socijalni kapital manifestuje set odnosa i vrednosti koje su pojedinci stvorili u prošlosti, a koji može biti iskorišćen za rešavanje postojećih ili budućih društvenih problema (gde se kao glavni beneficijari takvog stanja stvari uzimaju grupe). Ishodišna ideja je, dakle, da socijalni kapital generiše civilno društvo, a da civilno društvo predstavlja esencijalni momenat u razvoju i održavanju uspešne demokratije.

Sa druge strane, za slabljenja civilnog društva može se reći da predstavlja globalni trend, karakterističan kako za zapadni tako i za nezapadni svet. Takva konjunkcija dodatno dobija na važnosti činjenicom da takvo stanje stvari predstavlja direktnu opasnost za demokratiju. Za potrebe ovoga rada civilno društvo će da se definiše kao sfera društvene interaktivnosti locirana između ekonomije i države (diferencirana kako od ekonomskog društva tako i od političkog društva), komponovana od zona asocijacija, socijalnih pokreta i formi javne komunikacije (Cohen, Arato, 1992: IX),¹ to jest kao skup formalno i neformalno organizovanih društvenih aktivnosti koje su politički relevantne (u smislu uticanja na državnu vlast preko volontarističkih asocijacija, a ne kroz vršenje neposredne kontrole i uprave) (loc. cit.), ali nisu utemeljene na porodici i srodstvu, ekonomskoj proizvodnji i razmeni, te na državi (Rueschemeyer, 1998: 18). Civilno društvo, dakle, predstavlja oblast u okviru koje su asocijativne volontarističke relacije prevalentne i koja je pozicionirana kao različita od domena organizovanih preko tržišta i države, te operativna i funkcionalna van područja gde su biološke veze i intimnost predominantni (Warren, 2001: 57). Osim što civilno društvo preko participacije u volontarističkim organizacijama rezultuje angažovanijim građanstvom (formulisanjem određenih vrednosnih okvira za pojedince i njihovom obukom za ono što građanstvo stvarno jeste) i mogućnošću uticanja ne-elitnih članova društva na politički proces (povećanje korektnosti i jednakosti političke reprezentacije), što se odražava i na kvalitet demokratskih institucija i efikasnost demokratske vlasti, „zdravo“ civilno društvo može sva-

---

¹ U operativnoj definiciji je izostavljena zona intimnosti.

kako da pomogne i u brizi o slabijim članovima društva i obezbeđivanju reda u zajednicama. U tom smislu, potencira se lokalno fokusirano, „odozgo–nagore“ konstruisano liderstvo kao snažan konceptualni lokus za jačanje civilnog društva.

1. Socijalni kapital, poverenje i civilno društvo

Sociolog Džejms Kolman (James Coleman) socijalni (ili društveni) kapital određuje kao raznovrsne entitete koji se sastoje od nekog aspekta socijalne strukture i podržavaju određene aktivnosti individualnih i korporativnih aktera unutar te strukture (Coleman, 1988: 98). Pri tome on pravi razliku između socijalnog i ljudskog kapitala. Naime, socijalni kapital je relacioni (definiše se preko svoje funkcije), on je ugrađen u socijalnu strukturu kao javno dobro, inherentan je strukturi odnosa između entiteta (a ne unutar entiteta), dok je ljudski kapital okrenut ka privatnim benefitima (Coleman, 1990: 302). Struktura odnosa može da: (1) pomogne ustanovljenju obaveze između socijalnih aktera; (2) stvori društveni ambijent utemeljen na poverenju; (3) otvori informativne kanale; i (4) postavi norme i nametne sankcije za određene forme ponašanja (Coleman, 1988: 102–104). Socijalna struktura postaje socijalni kapital onda kada je akter efikasno koristi za ostvarivanje vlastitih interesa (Coleman, 1990: 305). Robert Putnam (Robert Putnam), jedan od glavnih proponenata i „promotera“ koncepta socijalnog kapitala, isti definiše kao karakteristike socijalne organizacije, poput poverenja, normi i mreža, koje mogu da poboljšaju organizaciju društva preko realizacije (podržavanja ili olakšavanja) koordiniranih angažmana (Putnam, Leonardi, Nonetti, 1993: 167). Ovde treba naglasiti da saglasno takvoj postavci: (1) norme mutualnosti ne označavaju ad hoc razmenu na principu jednake korisnosti, već investiranje u buduću (recipročnu korisnost) kooperativnost; (2) da je građanska povezanost bitno upućena na horizontalnu povezanost jednakih po statusu (a ne na vertikalnu varijantu nejednakih po statusu); i (3) da prethodna karakteristika generiše poverenje. Putnam će kasnije svoje određenje socijalnog kapitala promeniti tako što će identifikovati participante umesto društva kao beneficijare socijalnog kapitala (Putnam, 1995: 664–665). Na kraju, on će tretirati socijalni kapital kao veze među pojedincima, društvene mreže i norme reciprociteta i poverenja proizašle na njima (Putnam, 2000: 19). Za pojedinačno delovanje u sistemu reciprociteta će držati, slažući se sa zapažanjima Majkla Tejlora (Michael Taylor), da predstavlja kombinaciju kratkotrajnog altruizma i dugoročnih ličnih interesa, te će verovati da reciprocitet može kako da reši probleme kolektivne akcije tako i pomiri lične interese sa solidarnošću (Putnam, Leonardi, Nonetti, 1993: 172).

Kao dve glavne tipologije socijalnog kapitala možemo navesti podele na: (1) strukturalni i kognitivni – strukturalni socijalni kapital predstavlja procese, pravila i procedure koje se odnose na grupnu ili organizacionu kooperaciju (preko etabliranih uloga, socijalnih mreža i drugih socijalnih struktura) u smeru mutualne korisnosti kolektivnih angažmana, dok je kognitivni tip socijalni kapital individualno specifikovan i referira se na zajedničke norme, vrednosti,

poverenje, stavove i uverenja, on predisponira pojedince za mutualno korisne kolektivne angažmane (identifikovane forme socijalnog kapitala mogu biti komplementarne ili se mogu međusobno osnaživati u smislu da strukturalni socijalni kapital čini kognitivnu varijantu efektnom, dok se kognitivni socijalni kapital nalazi u osnovi strukturalne varijante) (Uphoff, 1999: 215–253); (2) premošćujući (ili inkluzivni) i povezujući (ili ekskluzivni) socijalni kapital – premošćujući socijalni kapital se odnosi na one vrste mreža (heterogene grupe) koje povezuju različite delove društva, forsirajući generalno poverenje i reciprocitet, dok se povezujući socijalni kapital manifestuje mrežama (homogene grupe) koje osnažuju postojeću grupnu aflijaciju i povećavaju partikularnu uzajamnost, solidarnost ili lojalnost (Putnam, 2000: 22–24). Pored ovih distinkcija, susrećemo i razlikovanja na: (1) formalni i neformalni socijalni kapital – kriterijum je stepen formalizacije mreže povezanosti (pridsustvo ili odsustvo propisa za članstvo, članarine, stalnosti okupljanja itd.); (2) socijalni kapital sa snažnim ili slabim vezama – kriterijum je frekvencija kontakta sa drugim pripadnicima mreže; i (3) „introvertni“ i „ekstravertni“ socijalni kapital – kriterijum je orijentisanost ka promovisanju interesa pripadnika mreže ili ka javnim dobrima (Putnam, Goss, 2002: 3–20).

Kada govorimo o poverenju, recimo da ono podrazumeva preuzimanje određenog rizika, u smislu da nosioci odnosa znaju da jedna strana može učiniti nešto što će materijalno uticati na onu drugu stranu, ali, uprkos tome, bez zadržke dele zajedničke ideje, stavove, probleme ili pitanja. Drugim rečima, poverenje može da se odredi kao nečije uverenje da u najgorem slučaju drugi mogu naneti nesvesnu ili nenamernu štetu, dok u najboljem slučaju mogu činiti u njegovu korist, što čini mogućim miroljubive i stabilne socijalne odnose kao kolektivnu potku uspešne kooperacije (Newton, 2001: 202). Po Putnamu, poverenje može da nastane iz dva izvora: (1) normi² reciprociteta – koje mogu biti uravnotežene ili izbalansirane, podrazumevaju razmenu jednake vrednosti, i generalizovane ili difuzne, podrazumevaju „potraživanje ili očekivanje“ koristi u budućnosti; i (2) mreža građanskog angažmana – koje, između ostalog, intenzivno forsiraju norme reciprociteta (Putnam, Leonardi, Nonetti, 1993: 172–174). Za Frensisu Fukujamu (Francis Fukuyama), poverenje je očekivanje povezano sa drugim članovima zajednice sa regularnim, korektnim i kooperativnim ponašanjem, zasnovanim na zajedničkim normama, koje se mogu ticati kako „vertikalnih ili dubinskih“ pitanja (priroda Boga ili pravde i sl.) tako i sekularnih normi (profesionalni standardi ili kodovi ponašanja i sl.) (Fukuyama, 1995: 26). Društvene norme se baziraju na percepciji normalnosti podržavanoj preko ponašanja obeleženog poštovanjem pravila, koje društveni život čini predvidljivim, pouzdanim i razgovetnim (Misztal, 2001: 312–324). Poverenje je ugrađeno u društvene institucije i ne može biti potpuno shvaćeno i proučavano

---

² Društvene norme manifestuju oblik neformalne kontrole koji eliminiše potrebu za instincijalizovanim legalnim sankcijama. One determinišu koje se društveni obrasci ponašanja očekuju u datom socijalnom kontekstu i definišu koji oblici ponašanja su validni i društveno prihvatljivi (održavaju se i poučavaju preko socijalizacije, građanskog obrazovanja i sankcija).

bez istraživanja uticaja institucija na ljudske dužnosti i obligacije. Fukujama drži da nivo poverenja inherentan društvu predstavlja kulturnu karakteristiku koja uslovljava blagostanje i kompetetivnost neke nacije, socijalni kapital nastaje usled prevalencije poverenja na nivou celine društva ili nekog njegovog dela (Fukuyama, 1995: 26, 33). Na toj liniji, socijalni kapital i poverenje se uzajamno osnažuju, socijalni kapital generiše odnose obeležene poverenjem, koji, povratno, produkuju socijalni kapital. Mada se poneki put može konstatovati odnos između socijalnog poverenja i političkog poverenja, postoji jasna demarkaciona linija između poverenja u druge ljude (društveno poverenje) i političkog poverenja (poverenja u vlast), dok socijalni kapital i građanski angažman stoje u jakoj korelaciji (bez obzira na obrazovanje, prihode, pol, starost itd.) (Putnam, 1995: 665–666).

U konvencionalnom smislu, postoji određena sličnosti između socijalnog kapitala i političke participacije, ali ova dva pojma nisu sinonimna: socijalni kapital je upućen na naše interpersonalne relacije, dok je politička participacija upućena na naš odnos prema političkim institucijama (pojam građanskog angažmana, po Patnamu, je orijentisan na ljudsku povezanost za zajednicom, a ne sa politikom) (Ibidem, 665). Ipak, za pretpostaviti je da socijalni kapital ili neki njegovi aspekti mogu uticati na političku participaciju na sledeće načine: (1) interpersonalno poverenje i norme reciprociteta, kao sastavni delovi socijalnog kapitala, mogu da se transformišu u stavove generalnog društvenog poverenja, koji mogu da smanje troškove kolektivnih akcija; (2) socijalni kapital može pozitivno da deluje na političku participaciju tako što će povećati poverenje u demokratske institucije, proces transformacije interpersonalnog poverenja u institucionalno poverenje; (3) socijalni kapital može da poveća političku participaciju osnaživanjem društvene norme participacije u mreži; i (4) socijalni kapital može da utiče na glasanje tako što će povećati protok političkih informacija unutar mreže. In summa, noseća ideja Patnama je da socijalni kapital, dobrovoljna saradnja pojedinaca sa sledstvenim poverenjem baziranim na mutualnosti i mrežama građanske povezanosti, predstavlja najefikasniju soluciju za pretpostavljeni nivo nužne kooperativnosti pripadnika nekog društva u smeru realizacije zajedničkih svrha ili ciljeva.

Socijalni kapital se razlikuje u odnosu na civilno društvo usled nekoliko momenta: (1) socijalni kapital pokriva sve vrste odnosa među pojedincima, dok civilno društvo obuhvata zakonom ograničen javni angažman u demokratskom ambijentu (mogućnost da se pripadnost nekim asocijacijama koje su isključene iz civilnog društva posmatra kroz prizmu socijalnog kapitala); (2) za socijalni kapital privatne mreže i relacije sa prijateljima i porodicom su relevantne, dok iste ne potpadaju u javni prostor civilnog društva; i (3) socijalni kapital potencira apstraktnije „normativno–vrednosne“ aspekte interpersonalnog poverenja, dok se civilno društvo tretira kao bihevioralno-institucionalna pojava (Hauard, 2008: 58–59). U svome određenju relacije između socijalnog kapitala i civilnog društva, Fukujama polazi od shvatanja socijalnog kapitala kao činjenične („konkretizovane“) neformalne norme koja promoviše kooperaciju između

đu dve ili više individua (Fukuyama, 1999). Ergo, civilno društvo je epifenomenalno, ono je proizvod socijalnog kapitala a ne njegov „konstituent“. Norme kooperativnosti mogu da budu bilo šta od poverenja i reciprociteta između prijatelja do uverenja koja su rezultat određene religijske doktrine. Radi se zapravo o radijusu poverenja koji čini moderna društva i zahvata sve od prijateljstva do nevladinih organizacija. Te veze koje „instaliraju“ socijalni kapital, kao „integrišući“ element, u civilno društvo su preklapajući nivoi poverenja (postojanje različitih identiteta manifestnih u mnogostranom članstvu u različitim društvenim grupama): kada se dođe do dovoljne količine („obilja“) socijalnog kapitala, on rezultuje razvojem „gustog“ civilnog društva, koje se, tako reći, bez izuzetka vidi kao preduslov za liberalnu demokratiju (loc. cit.). Pri tome, za Fukujama, poverenje predstavlja fundamentalnu komponentu socijalnog kapitala, jer socijalni kapital predstavlja sposobnost koja se akumulira iz pretežnosti poverenja u društvu ili nekom njegovom delu (Fukuyama, 1995: 26). Unutrašnja kohrentnost grupe može biti postignuta na račun autsajdera (Ku Klux Klan, *White Power*, Mafija i sl.), što nikako ne znači da se tu ne radi o socijalnom kapitalu, već da društvo ima moć da zakonskim intervencijama predupredi socijalne anomalije, te da se pri merenju socijalnog kapitala mora voditi računa o spoljnim efektima određene mreže. Drugim rečima, pozitivne konsekvence se postižu onda kada je radijus poverenja veći od same grupe, dok mali radijus poverenja rezultira unutargrupnom solidarnošću koja blokira ili redukuje kapacitete za saradnju sa nečlanovima.

Po Fukujami, civilno društvo služi zaštiti pojedinaca od opresije države tako što im pomaže da se organizuju. Javna politika treba svakako da registruje određene pozitivne forme socijalnog kapitala i gore profilisane negativne efekte socijalnog kapitala, dok na njega može da utiče preko obrazovanja i državnog angažmana na stabilnom i sigurnom okruženju za javne interakcije i pravo vlasništva, koje će rezultovati spontanom porastom poverenja. Ovde svakako treba imati na umu da demokratija ne znači visoko funkcionalnu upravu, država može imati kako demokratske institucije tako i demokratski ustav, pa da opet bude opterećena nejednakošću, korupcijom i nesposobnom birokratijom: stabilna demokratija mora raspolagati sa višim stepenom interpersonalnog poverenja (Uslaner, 1999: 143; Warren, 1999: 311). Ukoliko država interveniše u području organizovanja pojedinaca, njihovih inicijativa i akcija orijentisanih ka građenju civilnog društva (sljabljenje horizontalne povezanosti na račun vertikalne varijante), ukoliko se hipertrofiranom liberalnom individualizmu ne suprotstavi sklonost ka dobrovoljnom udruživanju, rezultat može biti autokratska država, to jest zaštićena sfera individualne slobode će ili završiti u anarhiji ili će se društvo u toj sferi samoorganizovati (Fukuyama, 1999). Za kritičare ideje da je samo društvo odgovorno za produkciju socijalnog kapitala, transparentna vlast koja reaguje na potrebe građana je krucijalni faktor za ustanovljenje formalnih pravila zajednice i institucija, ona je više od puke „logistike“ za poverenje među građanima, zato što utiče na građansko ponašanje do one tačke gde izaziva poverenje ili nepoverenje u sebe samu (Levi, 1996: 51). Može se,

dakle, konstatovati kontinuum socijalni kapital – civilno društvo – liberalna demokratija, gde prisustvo socijalnog kapitala omogućava civilno društvo, a civilno društvo manifestuje neizbežnu komponentu liberalne demokratije.

2. Vodstvo, političko vodstvo i vodstvo u civilnom društvu

Na ishodišnom nivou, za fenomen liderstva (vodstva) možemo reći da postoji samo u sferi interakcije među ljudima, te da nužno podrazumeva komplementarni fenomen sledbeništva, da bi se na nekoga uticalo, taj neko svakako mora biti „otvoren“ za takav odnos (transakciona varijanta liderstva) (Jago, 1982: 316; Hogg, Martin, Weeden, 2003: 19). Lideri (vođe) i sledbenici moraju biti organizaciono koncentrisani oko nečeg zajedničkog ili moraju ostvariti saglasnost oko neke zajedničke svrhe (cilja) ili misije, koji direktno zavise od konstitisanja relacije lider–sledbenik (Jago, 1982: 316). Dodajmo ovome i proširenje ovakve konceptualne konstalacije, idejnu ekstenziju poznatiju kao transformaciono liderstvo, koja liderske transakcije izražava preko atributa idealizovanog ponašanja, inspirativne motivacije, intelektualnog stumuliranja ili individualizovanog razmatranja u smeru grupnog aktivizma sledbenika i transcendiranja ličnih interesa (Hogg, Martin, Weeden, 2003: 19). Ono podiže nivo motivisanosti i moralnosti i kod lidera i kod sledbenika, dok je „apriorna“ (ishodišna) obaveza lidera proces persuzije u smeru sledbeničkog delovanja (Burns, 1978: 20). Liderstvo možemo da definišemo i kao recipročni mobilizacioni proces, čiji su nosioci ličnosti sa određenim motivima i vrednostima, te različitim ekonomskim, političkim i drugim resursima, u kontekstu kompetitivnosti i konfliktnosti, a zarada ostvarenja autonomnih ili uzajamnih ciljeva lidera i sledbenika (Ibidem, 425). Naravno, kako iz istorijske tako i problemske perspektive, može se reći da postoji čitav spektar pristupa liderstvu i liderskim kvalitetima. Tradicionalna orijentisanost na teorije „velikog čoveka“ ili harizmatškog lidera je preusmerena na signifikantnost stila za liderstvo ili, pak, kulture i percepcije (Vidi Carlyle, 1993; Kahn, Katz, 1989: 283–298; Green, Mitchell, 1979: 429–458). Postoje i mišljenja da je posle dva svetska rata (posebno u odnosu na fašizam i nacional–socijalizam) došlo do toga da se društvena uloga lidera može okarakterisati sasvim negativno (ovde svakako ne treba prenebregnuti i socijalističko–totalitarno iskustvo liderstva) (Dion, 1968: 2). Za neke je problem društvenog uticaja moguće akademski elaborirati bez inkorporiranja liderstva kao relevantnog preduslova (plasiranje dihotomije društveni uticaj – liderstvo je svakako diskutabilna postavka) (Pfeffer, 1977: 105, 111).

Koncept „situacionizma“ ukazuje na to da priroda grupne situacije (situacionog konteksta) u određenom vremenu determiniše koje će karakteristike određenog pojedinca istaknuti kao potencijalnog lidera, te koje će osobine predstavljati barijeru takvom ishodu (lideri, slabi ili jaki, se stvaraju u kriznim vremenima) (Tucker, 1977: 383). Kao neke od glavnih liderskih atributa možemo da označimo: (1) karijerizam (skonost ka napredovanju), dominacija (nadmoćnost), upornost (agresivnost); (2) potreba za postignućima i voljnost za

potpuno prihvatanje odgovornosti; (3) pouzdanost (smelost); (4) inteligentnost i sposobnost donošenja odluka „u hodu“; (5) hrabrost, odlučnost i nepokolebljivost; (6) sposobnost za upravljanje, odlučivanje i selekciju prioriteta; (7) voljnost za perpetuirano prihvatanje odgovornosti (Gardener, 1990: 43–53). U smislu što boljeg određenja fenomena liderstva, važno je skicirati i indikativnu distinkciju lidera od menadžera: (1) lideri utvrđuju generalne smernice, imaju viziju budućnosti i bave se strategijom promena, dok menadžeri planiraju, bave se finansijama, fazama i rokovima, te alokacijom odgovarajućih resursa; (2) lideri su u kontaktu sa onima čija se kooperativnost podrazumeva, dok se menadžeri bave sa zaposlenicima i strukturalnim pitanjima; (3) lideri motivišu i inspirišu, dok menadžeri koordiniraju, kontrolišu, rešavaju probleme i nadgledaju rezultate; (4) lideri formulišu promene, menadžeri su više upućeni na održavanje (predvidljivog) reda (Kotter, 1990: 6). Dodajmo ovome i postavku čija je glavna konceptualna karakteristika jasno potenciranje distinkcije između brige za sebe i brige o drugima u etici liderstva: lider je, naime, pre svega sluga u službi nekog cilja (ili ciljeva), ovde tretiranog kao zajednička svrha njega i sledbenika, koji je van domašaja ali funkcioniše kao nešto čemu se teži i što je propulzivno, on redukuje (personalni) liderski imperativ moći (ili potrebu za materijalnim sticanjem) u smeru zajedničkog ili opšteg (društvenog) dobra (Greenleaf, 1977: 13). Ergo, izjednačavati liderstvo sa položajem koji lider zauzima u nekoj organizaciji, fuzionisanje liderstva sa formalnom hijerarhijom, direktno znači prenebrgavanje razlike između liderstva i vlasti, te potenciranje situacije u kojoj je lider separatisan od grupe.

U skladu sa opštim određenjima liderstva, političko liderstvo možemo da odredimo kao proces uticanja jednog ili više pojedinaca na određenu grupu ljudi zarad određivanja ili realizacije nekog mutualnog (zajedničkog ili uzajamnog) političkog cilja (Vidi i Northouse, 2003). Ergo, politički lider je neko ko sam ili u sadejstvu sa drugima utiče na grupu ljudi u smeru određenja ili realizacije nekog uzajamnog političkog cilja. Političko liderstvo, u odnosu na stepen ili prirodu promena koje produkuje ili koje želi da izazove u političkom sistemu, možemo podeliti u tri grupe: (1) konzervativno liderstvo – tendira ka održavanju postojećih političkih institucija i politike; (2) reformističko liderstvo – teži ka umerenim promenama u okviru datih institucija i politike; i (3) revolucionarno liderstvo – teži ka korentim promenama institucija i politike (Paige, 1977: 103). Mora se napomenuti da bez obzira na činjencu što je političko liderstvo jedno od klasičnih mesta političke sociologije (ili politikologije in genere), ono je poprilično nedovoljno tretirano, u smislu da je obično propitivano na nivou ustavnih ograničenja delovanja lidera, to jest na nivou hermeneutičkog plana određenog kontingentnog istorijskog ambijenta, van svake sumnje bitne dimenzije, ali nedovoljne kada su u pitanju empirijski analitički aspekti. Mogući način korigovanja tako pozicionirane anomalčnosti predstavlja aplikacija važnih rezultata po pitanju prirode liderstva do kojih se stiglo u području teorija (poslovnog) upravljanja, (organizacione) psihologije ili (poslovne) etike na području političkog liderstva (interdisciplinarni pristup) (Kellerman, 1999: 1–12).

Tako je teorija moralnog liderstva fokusirana na ulogu pojedinaca u oživljavanju zajednica i potsticanju njenih članova u smeru dosezanja višeg stepena moralnosti (vidi: Burns, 2003). Ipak, ono što svakako treba naglasiti jeste činjenica da za razliku od „ne-političkog“ liderstva gde se potencijalni lideri mogu identifikovati preko hijerarhijske pozicije na specifičnoj rang-listi i analogno obučavati, u politici, bez obzira na set određenih individualnih sposobnosti, liderstvo može biti produkt niza slučajnosti, koje imaju jako malo veza sa sposobnošću upravljanja određenom organizacionom instancom ili institucijom.

Ako govorimo o političkom liderstvu na međunarodnom planu, onda svakako u obzir možemo uzeti nekoliko konceptualnih pristupa (koji se, svakako, mogu tretirati i kao opšti pristupi političkom liderstvu). Za realiste, države moraju da se zaštite od drugih država, zato što tu bazičnu funkciju ne mogu preneti na neku alternativnu instituciju (Stojanović, Štrbac, 2009: 205–210). Ergo, državni imperativ za samoodržanjem determiniše i lidersku motivaciju: lideri su primarno koncentrisani na područje „visoke politike“, međunarodno okruženje i bezbednost države su dominantni momenti njihovog umeća vođenja države. Proponeti teorije racionalnog izbora su usredsređeni na institucije, skeptični prema realističkoj postavci „visoke ili velike politike“, drže da su lideri manje obavezni prema državi a više okrenuti prema vlastitoj želji da sačuvaju vlast (i to bez obzira na vrstu političkog režima) (Shepsle, 2006: 23–39). Logičnu konsekvencu takvog stava predstavlja činjenica da političke preferencije lidera nisu izolovane (distancirane) od građana, koji zapravo „stojе“ iza svih institucija. Štaviše, strateška dimenzija liderstva se zasniva na činjenici da lideri svoje upravljanje državom moraju harmonizovati sa preferencijama građana, političkih aktera odgovornih za njihovu političku sudbinu (ovim unutrašnja državna sfera, „niska ili mala politika“, postaje najrelevantniji faktor u donošenju odluka u međunarodnoj sferi). Zagovornici koji su koncentrisani na elemente ličnosti smatraju da su političke ambicije rezultat ponašanja utemeljenog na psihološkim potrebama (vidi: Hermann, 1980: 7–46). U tom kontekstu, kao tri najvažnije psihološke potrebe političkih lidera mogu da se odrede: moć, dokazivanje i afilijacija. Ambicija prethodi političkom životu, intenzivni unutrašnji motivi kombinovani sa karakteristikama ličnosti produkuju individualne orijentacije koje profilišu lidersko ponašanje u međunarodnoj politici. Ova ideosinkratička pozicija, dakle, ne manifestuje reakciju ni na unutrašnje, ni na spoljne imperitive. Ipak, ovome se mogu dodati principi teorije racionalnog izbora, može se reći da, kao što to čine liderov politički talenat i autentični karakterni atributi, i određeni politički režim, u smislu političke kulture i procesa preko kojih lider stiže do vlasti, utiče na formulisanje ambicije. Uspešan lider uči kako da na adekvatan način kanališe vlastitu ambiciju u odnosu na neki specifični režimski institucionalni sklop. Taj simbiotski odnos lidera i političkog režima nije jednostran, šablonizovan ili mehanički, politički ambicioznom lideru nije samo cilj da ostane na vlasti već i da vlada, on može da poštuje zakone svoje zemlje, ali može i da ih podriva i manipuliše istima, pa čak i da teži ka radikalnoj promeni osnovnih institucija režima.

Kao što smo već naglasili, moderni pristupi liderstvu ne određuju pojam kao jednodimenzionalni odnos „odozgo na dole“ raspolaganja moći, već se potencira međusobna uzajamnost ili kolaboracija lidera i sledbenika u realizaciji zajednički formulisanih svrha, ciljeva ili zadataka. Liderstvo, dakle, možemo da odredimo i kao proces socijalnog uticanja u okviru koga lider upotrebljava talente i napore sledbenika (članova grupe) u smeru zajednički determinisanih „meta“ (Chemers, 2003: 6). Pri tome, svaku grupu obeležavaju tri protivrečna svojstva: (1) grupa mora odgovoriti zahtevima okruženja na spoljnom (pažnja, fleksibilnost, spremnost na reakciju i odgovornost) i unutrašnjem (red, predvidljivost, smisaonost, inklizija i identitet) nivou; (2) grupa mora apsorbovati kako privatne tako i kolektivne ciljeve i interese; i (3) grupa mora „izbalansirati“ subjektivno percipiranu važnost i „objektivnu“ realnost (Ibidem, 5–6). U kontekstu civilnog društva, relacija mutualnosti na liniji lider–sledbenici (nekarakteristična za tradicionalno elaboriranje liderstva bazično usmerenog ka metodama očuvanja moći) ima više relevantnih implikacija koje mogu da ga osnaže. Može se reći da je liderstvo kvalitet koji je prenet na lidera od strane sledbenika, ono uključuje liderove kapacitete za angažovanje aktivne i dobrovoljne kooperacije svojih sledbenika i predstavlja proces uticanja zasnovan više na persuazije nego na hijerarhijskoj prinudi (Hollander, 1978: 1–2). Zbog toga što se civilno društvo primarno sastoji od volontarističkih asocijacija (ili organizacija), leaderske sposobnosti nekog pojedinca nisu samo u funkciji efikasnosti asocijacije, one su simultano povezane i sa pukim održavanjem samog opstanka asocijacije. Naravno, moć volontarističkih organizacija nad svojim članovima ima granice u činjenici slobodnog izbora, što znači da se od njih ne sme tražiti nikakva disciplina koja bi bila kontrarna izvedenom pravu slobodnog napuštanja asocijacije. Lider u civilnom društvu treba da donosi odluke neutralno, u skladu sa objektivnim činjenicama – bez pristrasnosti i favorizovanja, a njegova komunikacija mora jasno proizilaziti iz načela uvažavanja digniteta članova asocijacije i njihovih prava: važan identifikacioni momenat povezan sa asocijacijama civilnog društva predstavlja i pretpostavka fer ili pravičnog upravljanja. Uspešnost lidera u građanskoj zajednici će zavisi od stepena profilisanosti, razvijenosti i cizeliranosti leaderskih veština, superiorni lider ne samo da će „produkovati atmosferu“ koja će inspirativno delovati na sledbenike po pitanju stalnog progressa u realizaciji zacrtanih smernica ili po pitanju, već će stvarati i nove lidere unutar asocijacije, one koji će biti aktivni inicijatori funkcionisanja civilnog društva.

Jedan od koncepata koji bi mogao posebno da koristi civilnom društvu jeste ideja građanina–lidera. Ovaj tip liderstva se praktikuje (ili se zbiva) uvek kada građani, priznajući postojanje određene građanske zajednice sa setom odnosa definisanih preko specifične povezanosti, koja nužno uključuje zajedničku situaciju sa svim registrovanim aspiracijama i potencijalima, preduzmu (dovoljno podržane) aktivnosti usmerene ka promenama zarad očuvanja ili povećanja neke dobrobiti (koja je „lokalna“ po povodu ali je univerzalna po dometu) (Couto, 1992: 4). Ergo, podupiranje i poboljšavanje funkcionisanja

civilnog društva se može označiti kao primarni cilj građana–lidera. Oni su operativni van zvaničnog institucionalnog sklopa vlasti, njihov rad obično nije ispraćen nikakvom materijalnom kompenzacijom, a često i bez bilo kakve „oficijelne“ ili „neoficijelne“ forme priznatosti. I mada na prvi pogled građanin–lider asocira na transakcionog lidera (što on jednim delom svakako jeste), usled angažovanja motiva, svrha i vrednosti sledbenika u povodu promene koja reflektuje izvesne neposredne, uske, lokalne potrebe, on je suštinski transformacioni lider, zato što pažnju svojih sledbenika, kod kojih potencira žrtvovanje, preusmerava na više nivoe moralnosti, sa potencijalnom promenom vrednosne matrice i sledstvenom promenom u ponašanju. Kompatibilno sa konceptom građanina–lidera, stoji i ideja super–lidera, onoga koji je sposoban da motivise druge da sami postanu lideri (umesto da im se komanduje). Centralni teoretski lokus ovoga pristupa leži u činjenici da se moć deli između lidera i sledbenika, pa je posvećenost sledbenika nedvosmislena i intenzivna u smisli otkrivanja i oslobađanja vlastitih sposobnosti i potencijala. U suprotnosti sa odlikama autokratskog liderstva gde: (1) lider donosi sve važne odluke, (2) njegov glavni cilj je realizacija postavljenih zadataka, a ne zadovoljstvo ili sreća sledbenika; (3) on održava socijalnu distancu u odnosu na sledbenike; i (4) motivacija sledbenika je povezana sa kažnjavanjem, to jest sa pretnjom kažnjavanjem (Gustainis, 2004: 68), identifikuje se šest oblika liderskog ponašanja koji rezultuju promovisanjem samovođenih timova: (1) potencira se samoosnaživanje od strane članova tima, super–lider tako postiže da se prepoznaju aktivnosti koje povećavaju timski učinak, (2) potencira se samovrednovanje, što rezultuje prikupljanjem relevantnih informacija članova tima za praćenje i evaluacija timskog delovanja, (3) potencira se samo–kritika članova tima u vezi sa vlastitim delovanjem, (4) preko promovisanja kulture koja je zasnovana na rezultatima grupe, super–lider pomaže članovima tima u samostalnom postavljanju ciljeva, (5) potenciranje visokih samoočekivanja članova tima se prenosi i na postavku očekivanja u vezi funkcionisanja tima kao celine, i (6) potencira se „samoposmatranje“ u smislu probnog praktikovanja zadataka pre pravog angažmana istima (Vidi Manz, Sims, 1990).

Kao neke od glavnih odlika pozicije građanina–lidera, to jest koncepta građanskog liderstva, možemo navesti sledeće momente: (1) građani–lideri nisu niti izbrali, niti tražili liderstvo, oni se ne uklapaju u standardni stereotip popularne kulture, gde lider stoji ispred ili iznad svih u potrazi za moći ili prestižom, oni, dakle, nerado napuštaju privatni život zarad nove javne pozicije, može se, dakle, reći da oni nisu „supstancijalni lideri per se“ – lideri zarad liderstva samog, već „akcidentalni lideri per aliud“ – lideri „pomoću“ određenog konkretnog problema povezanog sa svakidašnjim životom građanske zajednice (odnosno održanjem ili jačanjem civilnog društva); (2) funkcionisanje građanina–lidera karakteriše puno (neformalno) poverenje onih sa kojima radi na zajedničkom cilju, što rezultuje kompleksnijim stepenom odgovornosti i višom formom autoriteta prema grupi koju zastupa; (3) za razliku od nekih kojima moralna kompozicija ili odgovornost grupe nije presudan faktor, za građanina–

lidera ona predstavlja krucijalno svojstvo, jer uverenja građanina–lidera se baziraju na faktu da smo mi, shvaćeni kao društvo, odgovorni za eliminisanje svih dijaličkih elemenata po pitanju ljudskog dostojanstva svakog od nas, građansko liderstvo otvara mogućnost za delovanje onima bez političkog uticaja, njegova noseća intencija je da politički, ekonomski i socijalni sistem učini odgovornijim prema onima kojima treba da služe (a to uopšte ili nedovoljno ne čine); (4) zato što za građanina–lidera politika nije ništa drugo nego izraz društvene senzibilizovanosti za građansku zajednicu i zajedničke interese njenih članova, građansko liderstvo je orijentisano ka proširenju polit-sistemskog shvatanja „legitimitnosti“ grupa ograničenog na ove ili one elite; i (5), imajući na umu sve gore rečeno, građansko liderstvo se može tretirati kao svojevrsni oblik: (a) „paralelne vlada“ – kada traži promene pre nego što su političari voljni da deluju u tom smeru, (b) „vlada u senci“ – kada potrebne promene prevazilaze kapacitete građanina–lidera, oni mogu postati lojalna opozicija strukturi na vlasti, u smislu plediranja za javne profilisane akcije zarad javnih problema koji su ignorisani ili tretirani kao „nelegitimni“, i (c) „vlada u egzilu“ – kada zahtevi za promenom nadilaze kapacitete koji bi omogućili javnim službenicima da se angažuju, onda građani–lideri mogu da čekaju vreme kada se dugo odlagano pitanje transformiše u krizu koja zahteva određeni tip reakcije (Couto, 1992: 4).

Načelno se može reći da razvoj civilnog društva podrazumeva povećanje količine socijalnog kapitala u specifičnoj zajednici. U tom kontekstu, indikativna su tri momenta. Na prvi nam ukazuje Džona Levi (Jonah Levy), koja je, analizirajući decentralizaciju kao jedan od bitnih elemenata reforme u Francuskoj s početka 80-ih, došla do sledećih zaključaka: (1) država može da pomogne razvoj civilnog društva „odozgo“, a u nekim slučajevima to mora da učini (uprkos svih problema sa implementacijom, lokalne vlasti su postale moćnije); (2) iako takvi državni potezi stvaraju više prostora za subnacionalne aktere, određeni elementi državne politike mogu da pogoduju ili štete socijalnom kapitalu (puko kreiranje prostora za lokalno ili regionalno delovanje nije dovoljno); i (3) kao što je već ranije sugerisano, ako socijalni kapital shvatimo kao kapacitet asocijacija da rade na realizaciji zajedničkih ciljeva, civilno društvo nije „sinonimno“ sa socijalnim kapitalom (garantovanje odgovornosti bez sredstava za njihovo sprovođenje, zaobilazi činjenicu da socijalni kapital na određenom nivou involvira i finansijski kapital, građanski angažman ne mora uvek i bezuslovno rezultovati povećanjem formacije socijalnog kapitala) (Levy, 1999: 152–155, 168). Pored svega, može se reći da vlast treba da podrži participatorne strategije i delovanje, ona može (ili mora) da obezbedi fondove za poboljšavanje „građanske situacije“ na nivou lokalnog aktivizma – gradski, regionalni ili državni politički lideri mogu da učine puno toga po pitanju pomoći ili ometanja funkcionisanja lokalnih građanskih aktivista.

Drugi momenat proizilazi iz nedoumica koje su povezane sa veličinom u organizovanju građanskih grupa. Naime, mnogo je lakše izgraditi socijalni kapital u manjim, intimnim i homogenim grupama (zbog postojanja elemenata koji ga uvećavaju: od poverenja preko empatije, do zajedničkog pogleda na

neku stvar), dok veće grupe obezbeđuju značajniju različitost i multiplikovanje kvantitativno posmatrane količinu moći (Vidi Putnam, Feldstein, Cohen, 2003). Logična konsekvencija takve konstelacije je činjenica da smeštanje manjih grupa unutar većih mreža (sa kojima dele neku sličnost) rezultuje dvostrukim benefitima: sa jedne strane, gradi se socijalni kapital na nižem mrežnom nivou, ali se, simultano, na višem nivou, kada se nađe za shodno, doseže sposobnost šire mobilizacije građana. Treći momenat se tiče sticanja liderskih znanja i veština potrebnih aktivistima i građanskim liderima. Iako, teoretski posmatrano, za građanina–lidera nije potrebna priprema ili neka posebna obuka, zato što oni deluju u skladu sa osećajem odgovornosti prema zajednici („isprovocirani“ nekom nezadovoljenom potrebom ili nerešenim problemom), te u tom procesu realizacije postavljenih ciljeva pokazuju svoje nesumnjivo nadprosečne persuzivne i organizacione sposobnosti, to znanje definitivno mora odnekud poteći. Usled toga što se veštine efikasnog liderstva vrlo često uče u institucijama civilnog društva, koje treba biti izgrađeno ili „ojačano“, u praksi one mogu biti poprilično „deficitarne“ (Vidi Putnam, Feldstein, Cohen, 2003: 277). U tom kontekstu, pozitivne strukture vlasti i međunarodne organizacije mogu odigrati značajnu ulogu u obezbeđivanju adekvatnog liderskog obrazovanja.

Obrazovanje građana–lidera ne sme biti ograničeno na konkretni problem koji treba biti rešen ili konkretnu stvar koju brane, već mora pokrivati i poznavanje načina kako određeni politički sistem funkcioniše i ideje na kojima je isti zasnovan. Međutim, i tada ta upućenost ne može biti redukovana na formalno poznavanje razmeštaja institucija vlasti i širih relacionih političkih koncepata, bez praktičnih aspekata građanskog liderstva: građanin–lider je pre svega onaj koji preuzima određene akcije. Amalgam saznanja o demokratskim vrednostima, participaciji, moći, različitosti ili kulturnom nasleđu, te organizacionih tehnika, mediativnih institucija, procena, kreativnih tehnika ili strategije promena mogu predstavljati valjanu obrazovno polazište za lokalnoj zajednici odgovornog građanina–lidera (Mabey, 1992: 15). Pri svemu tome, mora se voditi računa da je za građanina–lidera daleko važnije aktivno iznalaženja sistemskih mogućnosti, kroz raskidanje sa građanskom (ili sistemskom) inertnošću i otvaranjem novih demokratskih prostora, nego pasivno kritikovanje i prihvatanje datog obima akcionog izbora. Političari treba da budu svesni da učenje deljenja nekih vrsta aktivnosti (moći) sa građanima–liderima nije samo formalno povećanje kapaciteta za autonomno delanje neke zajednice, već i čin koji svakog političkog aktera čini potentnijim. Simultano, i građani–lideri bi mogli da imaju koristi od učenja orijentisanog ka toj „kolaboraciji“, jer bi im, na primer, pomoglo da shvate koliko politički lideri mogu da budu korisni u procesu koncentrisanja različitih grupa i interesa na rešavanju zajedničkih problema ili ostvarenju nekih zajedničkih ciljeva (projekata) (Kammis, 1992: 36).

Ova međusobna senzibilizovanost između građanina–lidera i političkih lidera nikako ne može da znači neku apsorpciju ili tendenciju ka apsorpciji prvih od strane ovih potonjih, čak ni u varijanti lokalnih političkih lidera, zato što svako političko liderstvo dirigovano imperativima osvajanja i zadržavanja

vlasti („odozgo–nadole“), to jest usko postavljenih i hijerarhijski ustrojenih interesnih grupa, nikako ne može dosegnuti spontanost i autentičnost građanskog liderstava, dirigovanog potrebama i problemima civilnog društva („odozdona–nagore“), to jest široko postavljenih i egalitarno ustrojenih volontarističkih asocijacija. Političko društvo ne može biti izjednačeno sa civilnim društvom (pored nesumnjivih preklapajućih zona), političko formulisanje problema i rešenja je uvek posredno („reprezentativno“) i dominantno regularno, dok je građansko formulisanje problema uvek direktno („participativno“) i dominantno krizno. Ovo nikako ne znači da građanin–lider ne može postati politički lider, to jest da zahtevi formulisani u specifičnoj agendi građanina–lidera predstavljaju nešto apolitično, kao što i ne znači da politički lider sa iskustvom građanina–lidera mora nužno pokazivati viši stepen razumevanja i uvažavanja za ispoljavanje civilnog društva. U tom kontekstu, razvijeno civilno društvo svakako omogućava da neelitni pripadnici društva dosegnu onaj nivo sposobnosti koji im omogućava uspešnost na planu angažmana i borbe za poštenu i ravnopravnu političku reprezentaciju (selekcija asocijacije civilnog društva koja zastupa specifična gledišta i vrednosti), a koncept građanina–lidera preko forsiranja građanske autentičnosti, mobilizacije, kooperativnosti, odgovornosti i volontarističke participacije može da ima noseću ulogu u procesu jačanja civilnog društva komponovanog od samoinicijativnih građana–lidera.

Zaključak

Summa summarum, postoji nekoliko važnih elemenata u (posrednoj ili direktnoj) vezi sa konceptom građanina–lidera koji ga kvalifikuju kao relevantnu komponentu bilo koje valjanije strategije konsolidovanja, razvoja ili ojačavanja civilnog društva (to jest demokratskih potencijala države i društva in genere). Pre svega, bez obzira na težinu realizacije efikasnog liderstva, lideri u lokalnim zajednicama, klasične političke ili građansko–aktivističke provenijencije, uvek imaju značajnu društvenu ulogu: ma kakve grupe bile, one se ne organizuju same od sebe – organizuju ih lideri. Građansko liderstvo obezbeđuje dijalektičku povezanost partikularnih lokalnih povoda i univerzalnih konsekvenci, stvarnih problema i demokratskih ideala, liderstva i sledbeništva. Osnova autoriteta građanina lidera je, takoreći bezuslovno, poverenje njihovih sledbenika, oni percipiraju određeni problem i plasiraju ga u javnost bez ikakvog diktata ili intervenisanja državnog institucionalnog sistema. Građani–lideri ne samo da oslobađaju kretivnost i nesputanu inicijativu sledbenika u vezi specifične agende, već i edukuju, stimulišu i insistiraju na stvaranju novih građanski osvešćenih sledbenika kao novih građana–lidera, što u sticaju rezultuje probitačnijim, sposobnijim i angažovanim građanstvom. Naravno, svaka aktivnost koja se nalazi između pojedinca i države manifestuje suštinski doprinos sposobnosti građanstva za proveru moći i ciljeva vlasti. Dakle, ono što je interesantno nije sama društvena egzistencija fenomena lokalnog liderstva, ono će uvek postojati, već stepen njegovog uticaja i domašaja (društvena valorizaci-

ja). U tom kontekstu, mada je civilno društvo nesumnjivo područje autentičnog samoorganizovanja i samovođenja, područje gde se interesi formulišu odozdo-nagore, svaka država koja se deklarira kao demokratska će podržavati jako civilno društvo (princip „projektne“ finansijske podrške bez mešanja i dirigovanja). Kao što to pokazuju dešavanja u azijskim i istočno-evropskim tranzicionim (postkomunističkim) zemljama za istinski demokratsku politiku nije dovoljno da se samo i u najvećoj meri demokratski profilišu političke i ekonomske institucije, potrebno je jako civilno društvo. Kada je građanin–lider u pitanju, ta „neutralna asistencija“ države svakako bi se mogla ogledati u organizovanju bazične obuke za efikasne liderske veštine. Iako koncept građanina–lidera ne može da se promoviše kao „demokratski arkanum ili panacea“, on svakako može doprineti osnaživanju civilnog društva, onog u kome se svaki građanin oseća pozvanim i slobodnim ne samo da koriguje i kontroliše već i da usmerava vlast, građanina koji nije samo sledbenik i egzekutor već predvodnik i kreator. Drugim rečima, biti građanin znači biti građanin–lider.

L i t e r a t u r a

- Bennis, W. G. i Thomas, R. J. (2002), *Geeks & Geezers: How, Era, Values, and Defining Moments Shape Leaders*, Boston: Harvard Business School Press.
- Berg, R. i Rao, N. (2005), „Institutional Reforms in Local Government: A Comparative Framework“, u: Berg, R. i Rao, N. (ur.), *Transforming Local Political Leadership*, London: Palgrave.
- Burns, J. (1978), *Leadership*, New York: Harper & Row.
- Burns, J. (2003), *Transforming Leadership: A New Pursuit of Happiness*, New York: Atlantic Monthly Press.
- Chemers, M. M. (2003), „Leadership Effectiveness: Functional, Constructivist and Empirical Perspectives“, u: Knippenberg, D. i Hogg, M. A. (ur.), *Leadership and Power: Identity Processes in Groups and Organizations*, London: Sage Publication.
- Coleman, J. S. (1988), „Social capital in the creation of human capital“, *The American Journal of Sociology*, 94, str. 95–120.
- Coleman, J. (1990), *Foundations of Social Theory*, Cambridge: Harvard University Press.
- Cohen, J. i Arato A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, Cambridge: MIT Press.
- Couto, R. A. (1992), „Defining a Citizen Leader“, u: *Public Leadership Education: The Role of the Citizen Leader*, Dayton: The Kettering Foundation.
- Dion, L. (1968), „The Concept of Political Leadership: An Analysis“, *Canadian Journal of Political Science*, 1(1), str. 2–17.
- Elcock, H. J. (2001), *Political leadership*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Fukuyama, F. (1995), *Trust: Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York: Free Press.
- Fukuyama, F. (1999), *Social Capital and Civil Society*. [dokument na Internetu] IMF Conference on Second Generation Reforms, IMF Headquarters, Washington, 8.

- 11–9. 11. 1999. [navedeno 11. 02. 2010.]. Dostupno na: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm#I>
- Gardener, J. (1990), *On Leadership*, New York: The Free Press.
- Goethals, G. R., Sorensen, G. J. i Burns, J. (ur.) (2004), *Encyclopedia of Leadership*, London: Sage Publication.
- Green, S. G. i Mitchell, T. R. (1979), „Attributional Processes of Leaders in Leader-Member Interactions“, *Organizational Behavior and Human Performance*, 23, str. 429–458.
- Greenleaf, R. K. (1977), *Servant leadership: A journey into the nature of legitimate power and greatness*, New York: Paulist Press.
- Hauard, M. M. *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*. Građanske inicijative, Beograd, 2008.
- Hermann, M. G. (1980), „Explaining Foreign Policy Behavior Using the Personal Characteristics of Political Leaders“, *International Studies Quarterly*, 24(1), str. 7–46.
- Hollander, E. P. (1978), *Leadership dynamics: A practical guide to effective relationships*, New York: Free Press.
- Jago, A. G. (1982), „Leadership: Perspective in Theory and Research“, *Journal of Management Science*, 28(3), str. 315–336.
- Kammis, D. (1992), „Citizenship and Leadership“, u: *Public Leadership Education: The Role of the Citizen Leader*, Dayton: The Kettering Foundation.
- Kellerman, B. (1999), *Reinventing Leadership: Making the Connection Between Politics and Business*, Albany: State University of New York Press.
- Kotter, J. (1990), *A Force for Change: How Leadership Differs from Management*, New York: Free Press.
- Kahn, R. L. i Katz, D. (1989), „Leadership practices in relation to productivity and morale“, u: Ott, J. S. (ur.), *Classic readings in organizational behavior*, Pacific Grove: Brooks/Cole publishing Company.
- Levy, J. D. (1999), *Tocqueville's Revenge: State, Society, and Economy in Contemporary France*, Cambridge: Harvard University Press.
- Levi, M. (1996), „Social and unsocial capital: A review essay of Robert Putnam's Making Democracy Work“, *Politics and Society*, 24, str. 46–55.
- Mabey, C. (1992), „The Making of the Citizen Leader“, u: *Public Leadership Education: The Role of the Citizen Leader*, Dayton: The Kettering Foundation.
- Manz, C. E. i Sims, H. P. (1990), *Super Leadership: Leading Others to Lead Themselves*, New York: Berkely Books.
- Milner, E. i Joyce, P. (2005), *Lessons in Leadership: Meeting the Challenges of Public Services Management*, London: Routledge.
- Misztal, B. (2001), „Normality and trust in Goffman's theory of interaction order“, *Sociological Theory*, 19 (3), str. 312–324.
- Newton, K. (2001) „Trust, Social Capital, Civil Society, and Democracy“, *International Political Science Review*, 22(2), str. 201–214.
- Northouse, P. G. (2003), *Leadership: Theory and Practice*, London: Sage Publication.
- Paige, G. D. (1977), *The Scientific Study Political Leadership*, London: Free Press.
- Pfeffer, J. (1977), „The Ambiguity of Leadership“, *The Academy of Management Review*, 2(1), str. 104–112.
- Putnam, R., Leonardi R. i Nonetti R. Y. (1993), *Making democracy work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (1995), „Tuning In, Tuning Out: The Strange Disappearance of Social Capital in America“, *Political Science and Politics*, 28(4), str. 664–683.

- Putnam, R. (2000), *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Putnam, R. i Goss, K. A. (2002), „Introduction“, u: Putnam, R. (ur.), *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*, New York: Oxford University Press.
- Putnam, R., Feldstein L. i Cohen D. (2003), *Better Together: Restoring the American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Rueschemeyer, D. (1998), „The Self-organisation of Society and Democratic Rule“, u: Rueschemeyer, D., Rueschemeyer, M. i Wittrock, B. (ur.), *Participation and Democracy in East and West*, M. E. Sharpe, Armonk, str. 9–25.
- Shepsle, K. A. (2006), „Rational Choice Institutionalism“, u: Binder, S., Rhodes, R. i Rockman, B. (ur.), *Oxford Handbook of Political Institutions*, Oxford: Oxford University Press.
- Stojanović, Đ. (2009), *Asocijativna demokratija: problemi i perspektive*, Beograd: Medijska knjižara Krug.
- Stojanović, Đ. i Štrbac, K. (2009), „Globalne bezbednosne transformacije: eksplanatorni potencijal savremenih pristupa međunarodnoj bezbednosti“, *Srpska politička misao*, 26(4), str. 201–227.
- Tucker, R. (1977), „Personality and Political Leadership“, *Political Science Quarterly*, 92(3), str. 383–393.
- Uphoff, N. (1999), „Understanding social capital: Learning from the analysis and experience of participation“, u: Ismail Serageldin (ur.) *Social Capital: A multifaceted perspective*, Washington: World Bank.
- Uslaner, E. M. (1999), „Democracy and Social Capital“, u: Warren, M. E. (ur.), *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren, M. E. (1999), „Democratic theory and trust“, u: Warren, M. E. (ur.) *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Warren, M. E. (2001), *Democracy and Association*, Princeton Princeton University Press.